

Malmös donationsjordar

Kulturgeografiska exkursionsmål i Skåne IV

Den förra skånska exkursionsartikeln (nr III) fanns med i GN 1974:4 och hade underrubriken MALMÖS ÖSTRA STADSDELAR. Det föreslogs där att antingen exkursionerna var studenter eller skolelever, svenskar eller utlänningar kunde en malmöexkursion lämpligen starta i stadsområdets nordöstra hörn för att sedan per buss följa en fast route, som i det aktuella fallet nådde fram till Bulltofta f.d. flygfält. Det var då också avsikten att fortsätta malmöbeskrivningen utmed en sådan här snitslad bana. Emellertid har det under senare år allt oftare hänt att exkursionsdeltagarna mitt under färden fortsatt att diskutera ting vi sett och de har då bett att hellre få demonstrerat ytterligare exempel på dessa ting än att vi skall hinna över alla storstadens delar och problem på en gång. Med andra ord, exkursionsledare har ofta ambitionen att koppla in deltagarna på långt fler problemkomplex än deltagarna orkar registrera och smälta.

Till den ändan ställer vi oss här likt Herkules vid skiljevägen och säger som så att nu åker vi antingen in till Malmös äldsta stadskärna, studerar den historiskt-geografiskt och försöker jämföra den med andra skandinaviska medeltidsstäder. Eller; vi sparar stadskärnan till ett annat tillfälle och ägnar oss denna gång åt att undersöka hur staden under industrialismens tid växt och spritt urbaniseringen ut i skilda riktningar. Alla vet vid närmare eftertanke att stadsbebyggelsen aldrig växer jämnt som ringar på vattnet åt alla håll samtidigt, men många tänker sig att när det inte går att skylla på sjöar, träsk eller höga berg är det nog slumpen som ger oregelbundenheterna i stadsväxten.

Så förhåller det sig förvisso inte i verkligheten. En av de styrande faktorerna som avgör alldeles särskilt mycket är markfördelningen (eller *domänstrukturen* som den moderna facktermen lyder). Ända fram mot andra världskriget gällde allmänt för de svenska städerna att nästan bara privatägd mark kom till användning för nya bostadsområden medan offentligt ägd mark (dvs. kommunal, statlig eller kyrklig mark) i princip var stängd för sådant utnyttjande. Idag är det tvärt om; det är numera framförallt kommuner som tillhandahåller mark åt bostadsproduktionen.

För att klart förstå det här måste man söka sig bakåt ända mot tidig medeltid. Ofta känner vi inte årtalet för en riktigt gammal stads tillkomst men vet ändå desto säkrare att staden inte är någon utvecklad bondby utan är en medvetet grundad anläggning. Vanligtvis var det kungen som grundade och bestämde stadens plats. I gengäld fick han tillhandahålla behövlig mark, som skulle räcka både till själva staden med dess kvarter och till omgivande jordbruksmark åt borgarna. När staden väl kommit igång var det mycket vanligt att borgarna bör-

jade betrakta den mark de brukade och bebodde som sin privategendom. Vanligt var också att borgarna tid efter annan klagade hos konungen och begärde mera jordbruksmark. Eftersom kungen hade såväl militära, handelsmässiga som skattetekniska intressen av att städerna höll igång var han som regel benägen att tillmötesgå sådana önskemål. Men han var inte intresserad av att bara stödja enstaka redan rika borgare, utan den ytterligare kronomark som kunde upplåtas gavs åt hela staden för allas gemensamma nytta. Och den vanligaste typen av gemensamhetsmark blev mulbetesmark där alla borgares djur betade om varandra. *Donationsjord* kallas sådan på dessa villkor av kungen donerad mark.

Danskt och svenskt fungerar donationssystemet precis lika, och att Malmö under medeltiden lydde under Danmark spelar ingen roll. År 1421 kunde kung Erik av Pommern äntligen villfara malmöborgarnas gamla önskemål om donationsjord. Vad de fick var Henrikstorps egendom, som just indragits till kronan i samband med att dess forne ägare, Andreas Mortensen, "dömts liv och gods förlustig" (Törnblom 1914).

När sedan århundradena gick och Malmö bl.a. skiftade över från danskt till svenskt hände just det som inte fick hända, nämligen att enskilda personer successivt lade beslag på donationsjorden såsom sin egen mark. På 1700-talet gjorde Kungl. Kammarkollegiet en av sina återkommande kontroller och begärde att alla svenska städer skulle redovisa hur de disponerat erhållen donationsjord. För Malmö var yttinnehållet av 1421 års donationsjord visserligen känt, men ingen visste längre var Henrikstorps egendom legat. Nu var goda råd dyra. Dock fanns i sydvästra delen av stadsområdet en ganska stor jordbruksmark kallad Magistratsvängen (det är den största av tre inringade ytorna i fig. 1) och den ägdes i enlighet med sitt namn av magistraten, dvs. motsvarande vad vi idag skulle kalla kommunal mark. Sedan den biten utnämnts till donationsjord fattades ändå rätt mycket yt-mässigt sett. Då tillgreps de två odränerade och av ingen ägda sumpmarkerna Västra och Östra Rørsjön (de två mindre ytorna i fig. 1), varefter man kom upp i en sammanlagd areal tillräckligt stor för att tillfredsställa Kammarkollegium i Stockholm.

Det beskrivna kan förefalla vara byråkratiska turer utan större allmänintresse, men så enkelt kommer vi inte ifrån den avrättade fogden Andreas Mortensons markinnehav. Ty till begreppet donationsjord är knutet den gamla fasta bestämmelsen att det skall allt framgent vara mark till gemensam nytta för stadens invånare. När stadsjordbruk efter hand blev mindre vanligt var del också allt färre stadsbor som hade intresse av fälader och gemensamma betesmarker. Istället började under 1800-talet städerna

Fig. 1. Malmös tre donationsjordeområden (Magistratsvången, Västra Rör sjön och Östra Rör sjön) ses här avgränsade på den bekanta underlagskartan för skolbruk i skala 1:30 000 som Helge Nelson & Karl Rosén framställde 1924. — Övriga stadskartor i samma Åhlén & Holms förlagsserie var Stockholm (1924), Göteborg (1923), Norrköping (1924) samt Helsingborg (odaterad men ungefär samtida med de andra).

att växa och vad då framför allt krävdes var stora ytor för bostadsbebyggelse. Men bostadshus godkände i princip inte Kammarkollegium som legal användning av donationsjord. Ett bostadshus är ju bara till nytta för dem som bor där och inte till gemensam nytta för alla stadens invånare. På samma sätt är det med industrier och fabriks- tomter. Däremot visade sig offentliga byggnader, parker, idrottsanläggningar och särskilt kyrkogårdar vara godtagbara anläggningar. Den sista användningsformen svarade givetvis extra fint mot kravet på en allas gemensamma angelägenhet.

Hur mötte då de styrande i Malmö denna ganska befängda situation? Jo, man började på 1870-talet med den mellanstora donationsjordebiten, dvs. östra Rör sjön, och utarbetade för hela det området en synnerligen fin stadsplan. Det var känt att en byggnadsstadga för rikets städer fanns under förberedande och att denna stadga skulle komma all kräva breda esplanader som obligatoriska brandgator i varje svensk stad. Därför placerades i Östra Rör sjömarken som långsgående ryggrad den breda Kungsgatans esplanad. En tvärgående esplanad arrangerades också med S:t Pauli runda kyrka mitt i korsningspunkten. Därefter inplacerades i en av kvartersrutorna Malmös nya latinskola, i en annan brandstationen, i den tredje länsstyrelsen och sedan ytterligare skolor, idrottsplats samt ett kommunalt gasverk. Efter alla dessa gemensamhetsarrangemang begärdes och erhöles dispens för högklassig bostadsbebyggelse i de återstående kvarteren utmed Kungsgatans södra sida. På den stora Magistratsvångens donationsjord utlokaliseras successivt Malmös mycket omfattande allmänna sjukhus, och så plan-

terades där den vidsträckta Pildammsparken. I Västra Rör sjöns donationsjord togs utrymmen åt Slottsparken samt åt realskola och stadens museibygnad (som sedermera blivit stadsbibliotek).

En ansökan från Malmö stad 1929 att slippa från de stränga donationsjordereglerna tog Kungl. Maj:t fyra år på sig att begrunda innan begäran generellt avlogs. Det blev då ingen annan råd än att låta resten av den stora Magistratsvången förbli jordbruksmark medan privat-exploaterade förstäder som Kulladal och Bellevue växte ut vid sidorna. Speciellt bekymmersamt var del med den centralt belägna Västra Rör sjömarken som hade ett av allmänheten synnerligen eftersökt bostadsläge. Bostäder var dock omöjliga efter 1933 års dispensavslag och så fick man nöja sig med att långsamt plocka dit först den s.k. Borgarskolan och senare ett simhallsbad, katolsk kyrka och en grundskola (Fågelbacksskolan).

På 1960-talet kom den efterlängtade lösningen på donationsjordeproblemet. I en statlig utredning (SOU 1956:7) försökte man reda ut frågorna kring städernas donationsjord men kom där egentligen ingen vart. Under 1960-talet väcktes emellertid tanken på den kommunreform som 1971/74 resulterade i de nuvarande kommunblocken. Som bekant finns det i vårt nuvarande kommunsystem ingen skillnad mellan stads- och landskommuner. Alltså måste man i god tid inventera de speciella stadsprivilegierna för att kunna eliminera dem. Inventeringen av städernas donationsjord skedde i SOU 1962:9. varefter hela donationsjordeinstituten äntligen avvecklades 1965. Idag är de fortfarande obebyggda bitarna av Väs-

tra Rörshön alltså helt vanlig kommunal mark. Nu hindrar dock god stadsplanevana att Malmö kommun där spränger in enstaka bostadshus. I stället har Sydsvenska Kraft AB fått uppföra sitt halvt officiella huvudkontor vid Regementsgatan och vidare har en ny idrottsplats anlagts.

Med hjälp av kartan i fig. 1 går det att någorlunda bedöma omfattningen av Malmös donationsjordar, och det är sedan ganska givande att med exkuranterna uppsöka de olika ytorna för all studera markanvändningen. Motsvarande iakttagelser kan göras i ett 40-tal svenska städer. Helsingborgarna hittar bl.a. Bergalidens institutionsstråk på donationsjord, och inom ängelholmarnas donationsjord, Södra Utmarken, finns barnhem, ålderdomshem, idrottsplats och ett arealkrävande lasarettsområde. I samtliga de tre städerna Malmö, Helsingborg och Ängelholm kan sjukhusen sägas vara direkt lokaliserade till donationsjord, som ju länge nog inte fick nyttjas för annat än till borgarnas gemensamma nytta.

Litteratur

- Améen, L.: Stadsbebyggelse och domänstruktur, Lund 1964.
- Améen, L.: Donationsjord och samhällsplanering. Ett exempel från Ängelholm. *Ale - historisk tidskrift för Skåneland* 1970: 2.
- SOU. Statens Offentliga Utredningar 1956:7. Städernas donationsjord.
- SOU. Statens Offentliga Utredningar 1962:9. Städernas särskilda rättigheter och skyldigheter i förhållande till staten.
- Törnblom, A.: Stadens jordegendomar. Sid. 239 ff. i Hårleman, G. (redaktör): Malmö. En skildring i ord och bild av stadens utveckling och nuvarande tillstånd. Malmö 1914.